

HERCEG JANOS

KITEKINTŐ

NAPLÓJEGYZETEK 4.

Örök emlékek. Szatyrok és kosarak között utazunk a sötét éjszakában. Bepréselve az autóbusz leeresztett ülései közé, abban a balga hitben, hogy majd elalszunk. De hát alvásról szó sincs. Bár természetesen ez sem általánosan jellemző. A motor zúgásába egészséges hortyogás vegyül, pihenő altok és vastag basszusok, egy egész kórus. Eppen csak mi nem vagyunk képesek lehunyni a szemünket.

A határon már világos van, jönnek a vámosok. A mieink nem sokat teketóriáznak, az olaszok annál hangosabbak. „Pagare!” — kiáltja bele a csípős hajnalba egy éles tenor. „Pagare!” — ismétli újra, a paraszt meg úgy tesz, mintha egy kukkot sem értene. Szilvapálinka illata úszik a levegőben oly intenzíven, mintha egy patak áradt volna el körülöttünk, ahogy talán egy hasas üveg odakoccant. Persze, ez is a vétkes maradiság jele, hogy valaki ma még üvegben szállítja külföldre a pálinkát, s nem nylonban, mint az egész világ. „Pagare!” — üvölti az olasz, s a paraszt, szőrmekucsmával a fején, májusban, még mindig hülyének teszi magát. „Platit vagy mindjárt nem lát itt!” — szól át a fejek fölött egy dörmögő hang, s a kétnyelvűség e szelleműs bajnoka még fel is emelkedik az ülésén, körülhordja a tekintetét, a hatást kémelve, de csak mi honoráljuk az anyanyelv közösségéből a közbeszólást. Szóval, nem vagyunk egyedül.

A busz Triesztbe tart. Évek óta minden péntek délután indul, s ahol leteszi az utasokat, ott már nagy a csődület. Izekekre érzékeny olasz fogyasztók várják a bácskai kolbászt, s élelmes viszonteladók veszik át a kosarakat.

Mi vonaton megyünk tovább Velencébe. Sietnünk kell. Akkor veszem észre, hogy nem csak mi ketten szállunk fel a direktissimóra, de útitársaink egy egész csapata még. Fiatalok és öregek, nők és férfiak.

Egy szőke szenttamási fiatalasszony, sportosan öltözve, kékes szoknyában, ponponos kötött sapkával a fején hátizsákot cipel, mint aki a hegyek közé indul hétvégi kirándulásra.

— Én, kérem, nem sajnálom még plusz ezt a kis utat Velencéig. Mert ott dupla pénzt kapok a portékáért. El se kell mennem a Rialto hídjához, vagyis a legnagyobb piacig, itt várnak az állomáson.

— És aztán mit csinál, ha nem indiszkrét a kérdés?

— Járom a várost. Évek óta. Ezt, kérem, nem lehet megenni. Innen mindenki örök emlékekkel megy haza. Már kétszer elhoztam a kislányomat is. Az uramat szintén hívtam nem egyszer, de hát ő kőműves, vagyis vállalatban dolgozik, fáradt az ilyesmihöz.

„Istennek hála! Számomra Velence már nem pusztán szó...” — kiáltott fel Goethe 1786-ban, amikor a „csodálatos szigetváros” lagunái közé behajózott. Akkor már megírta volt a *Werther* és a weimari hercegség minisztere volt. Nemcsak életében, költészetében is korforduló lett az itáliai utazás. Ő is örök emlékeket vitt haza, s új formanyelvet a versei-

hez. Diákkori memoriterek élednek fel óhatatlanul az emberben, ha erre gondol: Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen, Im dunkeln Laub die Goldorangen glühn...

— Ha most vannak először Velencében — mondja a szenttamási asszony —, akkor jöjjenek velem. Megmutatom, amit tudok. Itt még az áruház, a Standa is különb, mint Triesztben, nagyobb a választék.

Tulajdonképpen mik az öröknek nevezhető emlékek, tűnődünk magunkban, amikor elköszönünk a szenttamási asszonytól és kimegyünk a San Marcóra, az aranyozott oszlopok és a kővér galambok közé a kék égbolt alatt. Talán nemcsak szavak és relatív fogalmak, de ma már általánosan hozzáférhető jelenségei a szépségnek, amelyet oly természetes egyszerűséggel kínál mindenkinek a mi korunk:

*

A mai Velence már mindenki előtt feltárulkozik. Olcsón és szeméretlenül, mint a már nem egészen fiatal szépasszonyok, akik nem tudnak meglenni rajongók nélkül. Művészete többé nem egy vékony rétegé, nem a vájt füllüké, akik úgy zarándokoltak ide, mint a hívők Mekkába. De azóta, hogy leszegényedett Velence, végladást csinál, mint a tönkrement boltosok. A velencei festők chef d'oeuvre-jei szétszóródtak a nagyvilágban. Giovanni Bellini remekműve, amelyen erdei istenek, kentaurók és egyszarvúk gyűltek össze, kitakart mellű nők között, fejük fölött a lombokon átsütő kék éggel, Washingtonba vándorolt. Tizian *Bacchanáliája* a madridi Pradóba. Még Budapestre is jutott belőlük, Piombónak egy remek férifeje.

Velence azonban ennek ellenére még mindig múkincsekben viszonylag leggazdagabb városa a világnak. Az embernek az az érzése, hogy kevesebb több volna. Maga a szigetváros, bazári forgalmával, építészeti csodáival olyan, mint egy túldíszített ékszer. Kicsit még ijesztő is, ha az ember először érkezik Velencébe. Azt se tudja, hol kezdje.

Jómagam annak idején rábíztam magam a véletlenre. Reménytelennek látszott, hogy egy hét alatt mindent láthassak. Megelégedtem azzal, ami éppen megállított. A festőket meg felosztottam, naponta legföljebb kettőnek a képeit néztem meg a képtárakban és templomokban. S úgy jöttem haza, hogy minden összefolyt a tudatomban.

— Az ember végül is megtalálja, amit szeret — vigasztalt Tóth úr, a Budapest nevét viselő albergó gazdája. — En negyven éve vagyok itt és úgy megszoktam mindent, hogy már nem is érdekel semmi.

Mikor megkérdeztem, mi az mégis, amit ő talált meg magának, hogy örökre megszeresse, azt mondta: az oroszlánok a San Marcón. A város többi háromezötvenezer lakosa ugyanolyan könnyen megy el a múkincsek mellett, mint Tóth úr. Ezeknek mindez természetes, beleszülettek, megszokták, s ők valószínűleg a végtelen búza- és kukoricaföldeken amulnának el, nem Gian Domenico Tiepolo freskóján, amellyel a festő több mint száz évvel előzte meg a francia impresszionistákat. Mintha szűk lett volna neki apja műhelye, felduzzasztotta a perspektívát, beleépítette képét a végtelenbe, pedig nem is szenteket festett, hanem piros frakkos urakat, akikbe egyforma bizalmatlansággal karol uszályos sárga ruhájában a nő, s előttük a ciprusokkal benőtt völgy fölött, égi messzeségben fekete madarak köröznek.

A képtárak most is zsúfolásig tele vannak. A templomok is, ahova senki sem imádkozni jön a látogatók közül, s ahol már nem állítják meg szigorú apácák a mélyen dekoltált, rövid ujjú blúzban vagy miniszoknyában belépni kívánó nőket. Az egyház is engedett a negyvennyolcból, viszont a miniszoknya is kiment a divatból. Hippicsaládok ödöngenek zavartalanul, még le is telepednek a San Marco tér kövein. Tíz év előtt itt láttam megrohanni két hippit. „Huligano, huligano” — felkiáltással egy csapat jól öltözött fiatalember vette körül őket, pillanatok alatt levágták hosszú hajukat és szakállukat. Senki se volt, aki a védelmükre kélt volna, s ők maguk sem védekeztek.

„A festők a föld istenei! — mondta Goethe Velencére emlékezve, s ma ez merőben patétikusan hangzik. Velencét birtokukba vették a tömegek, amelyekből hiányzik a csodálat. Oly természetesen járnak-kelnek Bellini és Tintoretto, Giorgione és Veronese képei között, hogy az ember egyszerre igazat ad a legvadabb kísérletezőknek, akik talán mégiscsak kimozdíthatják majd ezt a közönyös tömeget, legalább a felháborodását kihívva, s a tagadását megszóllaltatva.

Mert a velencei festők erre már nem képesek.

*

A Bauhaus hatvanéves. Ezt nekem megilletődve kellene tudomásul vennem, megállni és visszanézni a fiatalságomra, amelyben a Bauhausnak is jelentős szerepe volt. Számomra az új világ formái megjelenését hozta a Bauhaus. Az egyszerűbb életformát, amelyet majd a munkásosztály élvez, a tömegek, akik többé nem a külön lakás, a családi ház kerítése mögött élik a maguk külön életét, hanem felhőkarcolók közösségében. Üveg és acél lesz az anyaga ennek a megálmodott világnak, gipszangyalok, görög oszlopfők és egyéb cirádák nélkül, tisztán az anyag szépségét és az épület funkcionalitását biztosítva. S ez az egyszerűség jut majd kifejezésre a bútorokon is, a porfogó fafaragás minden dísz nélkül, a falakon absztrakt képekkel. Mindennek futószalagon kellett volna készülnie, a Wohnmaschine gyorsított ütemében, hiszen egészen közelinek tűnt a világforradalom.

A művészeteket mindig a maguk kora alakította ki. A Bauhaus megelőzte a korát, s amit hirdetett, azért volt szép, mert utópia volt. A műterem magányát népes műhelyekkel helyettesítette, s a festőnek csak a közövel és vonalzóval kellett tudni bánnia, hogy megszülessen a kép. Az írók se voltak többé fegyelmezetlen, borzas bohémek, elefántcsonttorony lakói, hanem a lélek mérnökei, ahogyan azt a legilletékesebbnek hitt forradalmi pápa, maga Sztálin jelentette ki. Mindez egy tökéletesen összehangolt világkép hatását keltette a leegyszerűsített esztétika mindenki számára érthető nyíltságával, mindenben a kollektív szempontokat figyelembe véve.

Húszéves voltam, s a Bauhaus már nem kísérlet volt akkor, mint a kezdet éveiben. Weimarból Dessauba költözött, mert Goethe városa túl polgárinak tűnt, s nem illett többé egy ilyen dinamikus mozgalomhoz. A forradalmi világnézetet ugyan kezdte beárnyékolni egy újfajta sznobizmus, amelyről mindaddig az volt a vélemény, hogy merőben polgári tulajdonság. A Lomonoszov Egyetlen cirkalmas, tornyos épülete még nem került a helyére, ahhoz húsz évig várni kellett, de a szocialista realizmus a művészetnek egészen másfajta kánonjait kezdte hirdetni, mint ami a Bauhaus elveiben jutott megfogalmazásra.

De addigra skatulya-házakkal épült tele a világ, s Breuer Marcell csőbútorra kapott helyet a lakásokban. Akkor hát mégsem volt utópia? Külsőségében, tárgyi megjelenésében valóság lett. Csak amit azon túl ígért, az elidegenedés megszűnését, azzal maradt adós. A házgyárak közbejöttével épült lakásokban nem kerültek közelebb az emberek, s Moholy-Nagy tanítványai, akiknek a száma légió, jobban elmerültek a sablon unalmában, mint korábban a festők bármikor.

Hitler hatalomra jutásával a Bauhaus gyakorlatilag megszűnt, de mozgalma tovább élt. Csak épp nem világnézet volt már mögötte, s Le Corbusier-nek kellett jönnie, hogy a célszerűség, legalább az építészetben, visszakapjon valamit a művészet öncélúságából. Minden más közhely lett.

Innen, vidékről nézve, ahonnan én küldözgettem a belső berendezés vázlatait minősítésre és korrekcióra, egy szép szektának vélhette az ember a dessauai műhelyek dolgozóit, s ha olyan fiatal volt, mint én, azzal az izgalommal várhatta, hogy majd behívják, ahogy a novíciusok lépnek a szerzetesek közé.

Nem is tudom, hűtlenségem mikor kezdődött. Talán amikor lemondtam a bútortervezésről és abbahagytam a szürrealista novellák írását. És a távoli, imaginárius világ vonzásától megszabadulva felfedeztem a magunk külön világát. Persze, a Bauhaus nélkül ez a felfedezés is más lett volna. Mint ahogy nélküle korunk egész formarendje is másként alakult volna az elmúlt hatvan év alatt.

*

A Via Appiához Danténak nem volt köze, tudom. Talán ő volt az egyetlen firenzei, aki nem ment Rómába. És mégis, mintha a Brindisibe vezető úton, a fenyők alatt szétszórt sírkövek között az ő világába érnék. Az olasz középkor határai különben is összefolynak a tudatomban. Nem a politikai határok, hanem a szellemi életé, amely pedig talán sehol a világon nem tagozódott olyan jellegzetesen sajátos részekre, mint Itáliában. De hát én későn ismerkedtem nemcsak Firenzével, Rómával is. Tájékozottságom alig nagyobb az átlagos turistáénál, amit időnként röstellek. Az én koromban azonban az ember már nem tanulni, hanem tudni szeretne, s ezért ragad meg reménytelenül egy-egy részjelenségnél.

Most kinn ülök az udvaron a forró nyári szélben és a magyar folyóiratot lapozgatom, amelyben egyszerre több tanulmány ünnepli Dantét. Remek idézetekkel az *Isteni színjáték*ból, amelyet én Babits fordításában olvastam, bevallom inkább kötelességből, mint csillápcíhatatlan érdeklődésemet kielégítendő. S miközben jóvátehetetlenül műveletlennek érzem magam ebben a Dante-kultuszban, egyszerre megjelenik előttem a Via Appia.

Barbár gondolattársításaként az „utak királynője”, nem az irodalomból, hanem a valóságban. A magyar irodalomban Péterfy Jenő őrizte meg számomra a Via Appiát, szállóigévé lett keserű kijelentésével: „Inkább lennék fenyőtoboz a Via Appián, mint magyartanár Budapesten.” Szavainak őszinteségében annál kevesebb okunk van kételkedni, mert az életét tette rájuk bizonyítéknak. Rómából hazatérve Karlovcánál kiment a másodosztályú kocsni mosdójába, s mielőtt a vonat átgördült volna a magyar határon, föbe lőtte magát.

Hogy miért éppen a Via Appiára kell gondolnom a falusi ház udvarán, ahova behallatszik a zarándokok éneke, amint — pünkösd vasárnapja lévén — a csodatevő kúthoz igyekeznek, nem tudom. Talán azért, mert én legalább ennyi áhítattal szoktam elzarándokolni, mint ezek a szegény hívők, a Via Appiára. A Colosseum mellett csak elmegy az ember, jobbra-balra kapkodva a fejét az óriási forgalomban, a Via Appiát azonban nem lehet egyszerűen útba ejteni. Caracalla termái és Szent Sebestyén katakombái külön programpontja az ember római tartózkodásának.

Itt egyszerre néma csend fogadja a látogatót. Nem a nagyvárosi zaj szűnt meg, mintha a magasra nyírt, görcsös törzsű fenyők állották volna el az útját. Ezredévek csendje árad el itt, amint az ember átmegy Drusus diadalíve alatt, aki lerohanta a keleti Alpok vidékét, Horatius azonban mégsem őt ünnepelte háborús óráiban, hanem azokat, akiket legyőzött. Nem evilági csend ez már, s Dante szava szól fel az idő mélyéből, legendákat életre kelte, de hát az is csak révület. A legendák és hiedelmek itt a Via Appián jóval megelőzték a Divina Commediát. Nero korában menekült erre Péter, a halász Róma falai alól, s itt találkozott a bazaltkövekkel kirakott úton egy másik vándorral, akit azonnal felismert, s meg is szólított: „Quo Vadis, Domine?” „Rómába megyek” — felelte a megszólított, hogy még egyszer keresztre feszítsenek. És lába nyoma állítólag ottmaradt a köveken, ahol ma a csöppnyi templom, amely a Quo Vadis nevet viseli, a jámbor hívők igyekezetéből felépült.

Az olasz reneszánsz, amelyből Dante alakja hegyként emelkedett ki, a maga korának megszólaltatója volt. Vigyázzunk hát, ne hagyjuk megteveszteni magunkat a színpad által, amely az ezer évvel korábbi Via Appia játéktérével csak az ilyen történelmi tények helyett impressziókban tévelygő zarándokok látomásaiban zavarodik össze, amilyen én vagyok. Mintha az olasz szellem valóban korokat és vidékeket volna képes egybefogni mindazok előtt, akiket nem is az örök Róma, hanem a világokat teremtő Itália nagysága nyugtöz le, mindezt az oly kifejező emlékként itt-maradt Via Appiával, ahol olykor még szamaras kordé is látható, mint az idő tájt, amikor a szép Cecilia Metella még élt, s nem mohos, lőréses, vár-szerű síremlék emelkedett hamvai fölött.

*

Bécsnek két nagy korszaka volt, mondják. Fischer von Erlaché, aki az osztrák barokknak volt a megteremtője és Hoffmannsthalé, aki az impresszionizmust honosította meg, nyugodtan mondhatjuk, az egész Monarchiában. Igaz, ismétlődő korszakok voltak. A barokk Itáliából származott, az impresszionizmus meg úgy söpört végig Európán, mint negyvennyolcban a forradalmak vihara. E két nagy korszaknak emlékei ma is élnek. Nem kell kimenni Schönbrunnba, hogy a királyi palota építészeti csodája elbűvölje az embert. Ennek a barokknak a nyomai még ma is felfedezhetőek Zágrábban és Budapesten, Prágában és Krakkóban. Csavart oszlopai, legyezős kagylódíszei közhellyé lettek a templomépítő vidéki pallérok gyakorlatában. És itt-ott még láthatók régi falusi házak oromfalának kiképzésében a párkányos barokk hajlatok. Leegyszerűsítve, ahogy már a művészet a legalsóbb rétegekbe lehatolt.

Hofmannsthal hatása nem volt ilyen nagy területekre kiterjedő. Oscar Wilde-del kellett megosztóznia, Rilkével és D'Annunzióval. Néha mégis úgy tetszett, az ő ars poeticája a közvetlenebb és elfogadhatóbb a magyar irodalomban. Élet és halál viszonyának állandó éreztetése, s az impresszionizmusra annyira jellemző külön életerés jelenlétének hangsúlyozása. Nála, akárcsak a festőknél a kontúrok, bizonytalanává váltak az úgy-nevezett általános igazságok. A gondolat elvesztette határozottságát, sejtelmes ködbe burkolózott, mint Monet képein a táj. És ebben a ködben ott lopakodott a halál.

Mintha Hofmannsthal nem is akart volna soha mást, csak az élet céltalanságáról írni csendes melankóliával és a szépséget szolgáló áhítattal. Így született meg *a balga és a halál*, az az elmélkedő tragédia, amelyben az ember a távozás pillanatában érti meg, mi mindent mulasztott el az életben. A Jedermann, ezt a tizenhatodik századi drámát is élet és halál eltéphetetlen párhuzamának felismerése íratta meg vele, akárcsak Szophoklész tragédiáját, az *Elektrát*.

Állandó esztétizáló révülete a témát is háttérbe szorította. Hangulat és elmélkedés, költészet és arisztokratikus elzárkózás elfeledtette vele a kort, amelyben élt. De ezek az ő átköltései mégis egészen sajátosok remekműveket hoztak létre. Erdekes lenne összehasonlítani az ő *Elektráját* Móricz Zsigmondéval, aki ugyan már Bornemissza Péter magyarrá fordított s erősen átalakított *Elektráját* írta át a saját ízlésére. Nálunk nyilván egy rusztikus, alföldi Szophoklész jelent meg az olvasó előtt, illetve a színpadon. Mintha mégiscsak a forma volna a döntő olykor-olykor.

Móricz *Elektráját* nem láttam. Hofmannsthal iránti érdeklődésemet is a *Jedermann* keltette fel: a Salzburgi Ünnepi Játékok állandó nyitó drámája. S ott értettem meg valamit a századelő szecessziós szelleméből, s Hofmannsthal hatásából a magyar irodalomra. Az induló Nyugatban Hatvany Lajos méltatta Hofmannsthal, aki akkor már kifejtette programját, s lapjában, a Morgenban kibontotta és szélesebb alapra helyezte a német impresszionizmust. Akkor mintha mindenki a holnapnak írt volna. Ez volt a neve az Adyt körülvevő nagyváradi költői csoportosulásnak, egy antológiával, ugyanabban az évben, amelynek a *Holnap* volt a címe. Csakhogy program és megvalósulás mennyire eltérhet, épp Ady példázza a Morgen szerkesztőjével szemben, mert ő valóban a holnapnak írt.

Mindezt Hofmannsthal halálának ötvenedik évfordulója juttatta eszembe. A halál, amely egész életén át kísértette, 1929-ben jött érte, közvetlenül fia öngyilkossága után. És abban az évben lőtte szíven magát lánya halálos ágyán Osvát Ernő, aki anélkül, hogy írásban valaha is kifejezte volna, az impresszionizmus szellemében szerkesztette a Nyugatot.

A Morgen ma is megjelenik. De inkább a tegnap, a hagyomány szolgálatában. S szerkesztője bizonyos Sebestyén György. Hát nem érdekes? Hírünk a világban. Negyedszázaddal ezelőtt, a háború utolsó évében egy bátor folyóirat, a Magyar Csillag cikksorozatát kezdett ezzel a címmel. És ahelyett, hogy dicsekedett volna, udvarias szólamokat idézve, amelyeket olykor oly gavallérosan osztogatnak a külföldiek, minden egyes írás az önelleplezéssel felérő illúziót romboló véleményekkel állt elő. Illyés, a költő pláne olyan kellemetlen emlékeket hozott magával fiatalkora Párizsából, amelyek szerint a magyar sunyi, lapító nép, s amellet uralkodni vágyó. Főleg ezt az utóbbit jegyezte meg a külföld, minthogy évtizedeken át tele volt a világ olyan nemzetiségi sérelmekkel, amelyeket öntudatra ébredt, s önállóságra törekvő vezetői a kisebbségi népcsoportoknak nem átalottak szellőztetni. Persze, a megértés és rokonszenv külpolitikai érdekekben talált támogatásra. Így aztán nem is voltak egyöntetűen rossz véleménynel Nyugaton a magyarokról. Olaszországban például egészen más nemzeti jellemrajz alakult ki róluk, mint a kisantantot támogató Franciaországban vagy Nagy-Britanniában. De a sorsdöntő 1944-es esztendőben öncsalás lett volna a magyar futball vagy mondjuk, egy Molnár Ferenc színpadi világsikerére hivatkozni. Arról nem is szólva, hogy Molnár akkor már származásánál fogva nem volt szalonképes a tengelyhatalmak országáiban. És hosszú, reménytelen vita lett volna Európa védőbástyáját emlegetni meg Hunyadi Jánost, a törökverőt, illetve magyar főurak tündöklésére emlékeztetni a bécsi és párizsi szalonokban.

Erre gondoltam most, hogy a belgrádi irodalmi újság egy német lexikon elfogultságára panaszkodik. Hogy harmincöt évvel a második világháború befejezése után Draža Mihajlovićot még mindig népfelzabardító partizánvezérként tartják nyilván, miközben a szlovéneket összetévesztik a szlovákokkal, a Drávát pedig a Szávával. Igaz, ennél már nagyobb és végzetesebb tévedésbe estek Nyugaton, ha Európának erről a részéről volt szó. Ezt vétkes tájékoztatatlanságnak is vehetjük. Akárcsak azt, hogy három nagy délszláv író említ a lexikonon. Ivo Andrić és Krleža mellett Miodrag Bulatovićot.

A politikai megítélés azonban semmi esetre sem tájékoztatatlanságból ered. A makacs és következetes állításokat igazságtalanság lenne kizárólag a lexikon szerkesztőinek hibájául feleltetni. Ők csak azt írták, amit valamikor az új Jugoszláviáról talán még a fasiszta közvélemény kialakított. Három és fél évtized után könnyű lett volna ezt a tévhitet korrigálni, hiszen ez alatt az idő alatt az itteni nép is, az ország is közelebb került ahhoz a világhoz, amelyben a lexikon készült. De a címszavak megragadnak, lexikonról lexikonra szállnak, mint a jó vagy rossz vélemény, amit egy egy népről a propaganda elterjesztett.

Mit lehet itt tenni? Semmit. Rábízni magunkat az időre, amely végül mégiscsak megfelelő helyre teszi a véleményeket és lexikonokat.

Lám, milyen szépen megváltozott a vélemény néhány évtized alatt azokban a körökben, ahol Illyés oly rossz tapasztalatokat szerzett népe hírnevéről. Mondjam, hogy megint külpolitikai érdekek játékaént? De mindig is ez befolyásolta a közvéleményt ismeretlen kis népekről a nagyvilágban! Közel- és Távol-Keleten ma is számtalan példa bizonyítja, milyen homlokegyenest ellenkező nézetek ütköznek meg, még csak nem is lexikonok hasábjain, hanem a gyakorló népiértés szinte megállíthatatlan folyamataiban.

Hír és vélemény persze kisbb körökben is megszólal, sokszor nem kevésbé igazságtalanul. Elég a macedónokra gondolni, ha a velük kapcsolatos állítások és hiedelmek nem is kerültek a nagyvilág elé. De hát a kis népek sorsában éppúgy az idő játszik döntő szerepet, mint a nagy nemzetekében. Olyannyira, hogy előbb-utóbb talán még a folyók torkolatát is a valóságnak megfelelő helyen jelöli meg.